

TÜRKMENÇEDE SONU /-k/ VE /-ñk/ İLE BİTEN BAZI YANSIMA SÖZCÜKLERİN SONUNA GELEN BİR EK ÜZERİNDE İNCELEME

Youssef AZEMOUN (Yusuf AZMUN)*

Özet

Türkçede çağır-, çağır- gibi fiillerin, ça ve çı gibi yansıma sözcüklere isimden fiil yapan +KIr- ekinin getirilmesiyle ortaya çıktığı söylenir. Hâlbuki, eski Türkçe metinlerde, Türkmençede ve Anadolu ağzlarında bu isimler çığ ve çāk şeklinde vardır ve sonlarına getirilen +IK ekiyle yeni isimler yapılır. Hatta günümüz Farsçasında bile 'feryat, çığlık' anlamında cığ sözcüğü var ve bu yansıma sözcüğü zādān yardımcı fiiliyle birlikte 'çığlık atmak' anlamındaki cığ zādān birleşik fiilini oluşturmuştur. Bu fiilin Eski Türkçedeki karşılığı çığ ur- 'dur. Bu da fonetik değişimlerden sonra çağır- olmuştur. Çāk, bāk, gāk gibi başka yansıma sözcükler de benzer bir fonetik süreç sonunda çağır-, bağır- ve gāğır- olmuşlardır. Değişme sürecinde ur- yardımcı fiili eklenmiş ve genellikle sonu /k/ ya da /ñk/ ile biten yansıma ifade eden isimden fiil yapan +Ir- ekine dönüşmüştür. Bu ek /k/ ya da /ñk/ sesleriyle biten çāk, gāk, hayk, sāk gibi yansıma isimlerin sonuna getirilerek çağır-, gāğır- 'yüksek sesle seslenmek, bağırarak', haykır- ve sākır- 'ıslık çalmak' gibi fiiller türetilir. Türkmençede bu isimlerin sonuna isimden isim yapan +Ik eki getirilerek çākılık, 'davet', gākılık 'bağırma, şamata', haykılık 'haykırma' ve sākılık 'ıslık' gibi kelimeler türetilmiştir. Türkmençe 'süpürge' anlamındaki süp <süp+se sözcüğünün kökeninde de süpür-fiilinin /k/ ya da /ñk/ sesyle bitmiş olmayan "süp" yansıma adı var.

Anahtar Sözcükler: Yansıma sözcükler, yardımcı fiil, fonetik değişim, ek.

* yusufguzin@gmail.com

A Study of a Suffix Used After Turkmen Onomatopoeic Words Ending in /k/ or /ñk/

Abstract

In Turkish, verbs such as *çağır-* 'to call, to invite' and *çığır-* 'to scream' are believed to have been formed by adding the denominal suffix +*kIr-* to certain onomatopoeic words. According to this rule the stems of the above-mentioned examples should be *ça* and *çı*. Our study shows that these onomatopoeic words exist in Old Turkish, Turkmen language and Anatolian Turkish dialects and new nouns are made when they are followed by the denominal nominal suffix +*llk*. They are used as *çāk*, *çīk* and *gīk* denoting 'a call' or 'a scream' respectively. *Cīg* is widely used in Persian and with the auxiliary verb *zādān* it makes up the compound verb *cīg zādān* meaning 'to scream'. The equivalent of this verb in Old Turkish is *çik ur-*. Following a phonetic change, it becomes *çığır-*, and in the course of this change the auxiliary verb *ur-* turns into the denominal verb suffix +*Ir-* making verbs from certain onomatopoeic words which end in /k/ or /ñk/. When the denominal suffix is added to such onomatopoeic words, nouns such as *çākılık* 'invitation', *gīkılık* 'scream, loud noise', *haykılık* 'shouting', and *sīkılık* 'whistling' come about in the Turkmen language. Turkmen word "sübse" with an onomatopoeic root not ending in /k/ or /ñk/, from which the verb "süpür-" comes about after it is used with the auxiliary verb *ur-*.

Key words: Onomatopoeic words, auxiliary verb, phonetic change, suffix.

Giriş

Türkçede bazı fiillerin zamanla eklediği bilinen bir gerçektir. Fiiller genellikle yardımcı fiil durumuna geçtikten sonra ek hâline gelir ve eklendiği kelimenin morfolojik yapısının oluşumunu sağlar. Bazı yardımcı fiiller (*et-*, *kul-*, *eyle-* gibi) ekleşmemişler. Ama, *i-*, *u-*, *tur-*, *yoru-* gibi fiiller de ya tamamen ya da kısmen ekleşmişlerdir. *Vur-* ya da *ur-* yardımcı fiilleri de yaygın olarak kullanılır. Türkçe *başvur-*, Türkmence *lāp* (< *lāf*) *ur-* ve Özbekçe *gāpir-* (< *gāp ur-*) ile Farsça *سر زدن*, *گپ زدن*, *لاف زدن* arasında anlam bakımından paralellik var. Türkçe *süpür-* de Farsçada 'süpürge vurmak' anlamında *چارو زدن*; (bu konuyu sonra ele alacağız). *Zādān* ile yapılmış birleşik fiiller Orta Farsçada görülmemektedir. Bu yüzden bu kullanım Farsçada nisbeten yeni sayılır. Eski Türkçede kullanılan 'ses' anlamındaki *çīk*, DLT'de *çık et köreyin* cümlesinde kullanılmıştır (Atalay. (1993), III: 130). Bu kelime de Farsçada *cīg جیغ* şeklinde 'feryat' anlamında kullanılmaktadır. Bu sözcükle yapılmış 'çığlık atmak' anlamındaki *چینگ زدن* birleşik fiili aşağıda açıklanan *çīk urmak* > *çığırmak* sözcüğünü akla getirmektedir. *Çīk* ismi Türkmence konuşma dilinde 'şamata yapmak' anlamına gelen *gīk çīk et-* şeklindeki birleşik fiilde de görülmektedir. *Gīk-bāq* da edebî dilde 'şamata, gürültü' anlamında kullanılmaktadır (Türkmen Diliniñ Sözlüğü, 1962: 224). Buradaki *çīk* isminden *çığır-* fiili türediği gibi *gīk* isminden de *gīğır-* fiili türemektedir. Bu fiil başka Türk leh-

çelerinde *kığır* şeklinde vardır. Türkmencede *haykır-* fiilinin kökeninde *hay* değil de *hayk* ismi vardır. Zira Türkmencede bu isimden *+llk* ekiyle yapılan isim 'bağırıtı' anlamında olan *haykılık*'tır. Bu örneklerdeki fiillerin sonundaki *+Ir-* eki herhangi bir isimden fiil yapma eki değil de *ur-* yardımcı fiilinin eke dönüşmüş bir şekli olabilir. *Çıķ ur-* fiilinin Farsça karşılığı *cığ zādān*, *gāp ur-* > *gāpir-* karşılığının da *gāp zādān* olması bir rastlantı olamaz.

Bu makalede ele alınan yansıma sözcükler esasen sonu /k/ ya da /ŋk/ sesleriyle bitenlerdir. Bu seslerin ikinci türü, Türkçede de *dayk*, *huŋk* ve *zıŋk* gibi örneklerde vardır. Türkçede *doğuz* > *domuz* örneğinde olduğu gibi /ŋ/ sesi bazen /m/ sesine dönüşebilir. Bu yüzden *süñk* > *süm̄k* 'soluğu burundan hızla vermek suretiyle sümüğü dışarıya atma sesi' (bu yansıma sözcükten küçültme ekiyle *süñük* < *sümük* türemiş olabilir) ve anlamını köpeğin kesik kesik havlama sesinden alan *çemkir-* (Türkçe Sözlük, 1998: c. I:459) fiilinin kökü olan *çen̄k* > *çemk* olmuş olabilir. Türkmencede köpeğin kesik kesik çıkardığı sesi anlatan *çin̄kir-* fiilinde *çin̄k* sesi vardır. Bu sözcük *cin̄k* şeklinde de 'susup oturma' anlamına gelen *cin̄kiñi çıkarmazlık*'ta vardır (Türkmen Dilinin Sözlüğü, 1962: 317). Makalenin sonunda, sonunda /k/ ya da /ñk/ sesleri bulunmayan ve sonu *+Ir-* ile biten bir iki fiil de incelenecektir.

+kIr- Eki Üzerinde Çalışmalar

Bakır-, *çakır-*, *haykır-* gibi doğal seslerle ilgili eylemleri anlatan fiillerin eki hakkında değişik düşünceler var. Ünlü Alman Türkolog, Bang, bunların *ba*, *ça*, *hay* gibi isim köklerine *+kur-* /*+kür-*, *+kır-* /*+kir-* gibi eklerin getirilmesiyle ortaya çıktığını kaynak göstermeden açıklanmaktadır (Bang, 1919: 9,11, 12). Ramstedt, Bang'ın düşüncesini irdelenmeden kabul ediyor (Ramstedt, 1915: 107). Fransız Türkolog Jean Deny de Bang gibi bu sözcüklerin doğal seslerin adı olan sözcüklerin sonuna "+*kır-* / *+kir-* ve *+ker-* (?) / *+kar-*" eklerinin getirilmesiyle türediğini söylüyor ve şöyle bir not düşünüyor: "*kağ X çağ (cağ) ve kığ X ciğ (cığ) muadilleri kığır-mak X ciğır-mak (çağır-mak) 'apeller, crier' fiillerinde de görülür. Yine mk (?) [belki -mAk demek istiyor. Y.A.] kak-mak X çak-mak 'frapper' J.D*" (Deny, 1941: 499). Räsänen de yansıma sözcüklerden yapılan *bağır-*, *çağır-* ve 'feryat etmek' anlamındaki *kığır-* fiillerini sırasıyla *bā* + onom. eki *+kır-*, onom. *çā* + *kır-* ve *kī* + *kır-* şekillerinde açıklıyor (Räsänen, 1969: 58b, 96, 261). Räsänen ayrıca *kıçkır-* fiilini de *kıçkır-* şeklinde açıklıyor (Räsänen, 1949: 152).

M. Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* adlı kitabında *+kır-* / *+kir-*, *+kur-* / *+kür-* şeklindeki isimden fiil yapan ekler şöyle tanımlanıyor: "Bu ek de Türkçede eskiden beri kullanılan ve ses taklitlerinden fiil yapan bir ektir. Olma veya yapma ifade eden ses taklidi fiiller yapar *hay-kır-*, *fiş-kır-*, *çem-kır-*, *püs-kür-*, *tü-kür-*, *süm-kür-* gibi" (Ergin, 1962: 173). *Türk Dilinde Fiiller* adlı kitabında

N. Hacıeminoğlu (Hacıeminoğlu 1984: 139) ve K. Öztopçu ‘Kısa Memlûk Kıpçakçası’ adlı makalesinde (Öztopçu, 2007: 267) bu yansıma sözcüklerine getirilen ekleri +*kır-*/ +*kir-* ve +*kur-*/ +*kür-* şeklinde gösteriyorlar. Anlaşılan, Bang’ın teorisi Türk filolojisi camiasında yaygınlaşmış durumda.

Sevortyan, 1950’lerde bu konuda değişik düşünceler ileri sürdü. Sevortyan, Altay, Hakas ve Şor lehçelerinden örnekler alarak +*KIr-* ekini iki basit morfeme, yani +*KI-* ve *-r-* eklerine ayırıyor ve bazı örnekleri şöyle değerlendiriyor: Hakasça *xatxır-* ‘yüksek sesle gülmek’ (*xatxı* ‘gülüş’), *xısxır-* ‘çığlık atmak, feryat etmek (*xısxı* ‘çığlık’); Şor lehçesinden *kıyyır-* ‘bağırarak’ (*kıyyı* ‘bağırış’). Bu değerlendirmeden sonra Sevortyan, “ +*KI-* ekinin fiil eki, *-r-* ekinin de fiilden fiil yapan ek” olduğunu yazıyor (Sevortyan, 1962: 263, 264).

Sevortyan’ın açıklaması daha öncekilerden farklıysa da mantıklı değil. Verdiği örneklerden Hakasça *xatxır* KB’de geçen *katkır-*, *xısxır-* da Azerbaycan Türkçesinde ‘çığlık atmak, bağırarak’ anlamındaki *gısgır-* fiilinden başka bir şey değil, Şorca *kıyyır-* da Türkmencede ‘bağırarak’ anlamında *gıgır-* şeklinde var. Her iki dilde de birinci /i/ sesinin uzun olduğu dikkati çekiyor. Bunların nasıl türediğini aşağıda inceleyeceğiz.

Şçerbak da (Türkçe çevirisiyle) “*Bakır-, çakır-, haykır- Şeklindeki Türemiş Fiillerin Morfolojik Yapısı Hakkında*” başlıklı makalesinde bu konuyla ilgili daha önceki çalışmaları değerlendiriyor, *ur-* yardımcı fiilinin çeşitli bileşik fiil yapılarındaki işlevlerini açıklıyor ve çeşitli Türk lehçelerinde kullanılan yansıma sözcüklerden türemiş fiillerden örnekler vererek: “*ur-* fiilinin bu fiille birlikte kullanılan sözcüklerle oluşturduğu semantik bütünlük daha çok onun fonetik etkisiyle ortaya çıkar; bu durum özellikle de *ur-* fiilinin mecazi kullanımı sırasında kendini gösterir” (Şçerbak, 1971: 8) şeklinde açıklama yapıyor. Şçerbak makalesini şöyle sonuçlandırmaktadır: “Bizce bu fiillerin tek terkipli olması doğru değildir. Onlar daha eski zamanlardan beri şeffaf bir morfolojik yapıya sahiptirler ve kendi bünyelerinde ekleri barındırmaktadırlar. Bu yüzden onları parçalara ayırmak mümkündür. Bunlar basit fiiller değil, gövdedirler ” (Şçerbak, 1971: 8).

Şçerbak’ın saptamalarına göre bugün *çakır-* > *çağır-*, *bakır-* > *bağır-* fiilleri *ça-kır*, *ba-kır* şeklinde kök ve ekten oluşan sözcükler değil de birer gövde olarak kabul edilmelidir. Biz de bu gövdelerin nasıl oluştuğunu saptamaya çalışacağız.

Talat Tekin, “On the Structure of Altaic Echoic Verbs in (-KırA) adlı makalesinde Moğolca bazı yansıma sözcüklerinin Türkçe karşılığını veriyor. Bunlardan birkaç örnek veriyoruz:

Moğolca

barkira- ‘bağırarak, feryat etmek’*çirkire-* ‘şamata yapmak, çığırarak’*çorkira-* ‘ulumak, kükremek’

(Tekin 2003: 149).

Türkçe

bağır- ~ *bağra-**çıqır-*, *çığır-**çoğra-* ‘sesli kaynamak’

Burada gösterilen örneklerdeki Moğolca kelimelerde Türkçeden farklı olarak birinci hecede fazladan /r/ sesi var ve hepsi –*KİrA-* ekiyle bitiyor. Tekin gibi Erdal da Türkçe *bağır-* > *bağır-* fiilinin Moğolca *barkira-* ‘dan geldiğini ve fiilin birinci hecesinin sonundaki /r/ sesinin de dissimilasyon sonucu düştüğünü belirtiyor. Ayrıca Moğolca sözcüğün birinci hecesindeki *bar*’ın Türkiye Türkçesinin *bar bar bağır-* örneğinde korunduğunu bildiriyor (Erdal, 1991: 466). Hâlbuki, Türkçe konuşma dilinde *bağır bağır* ses düşmesi sonucu *bar bar* olmuştur. Aynı şekilde *çığır çığır* da konuşma dilinde *çır çır çığırarak* olmuştur. Kazakça *baraqıra-* ve Kırgızca *karqıra-* Moğolcadan alınmıştır (Tekin, 2003: 151). Bu bir geri ödünçleme olamaz mı? Yukarıdaki örneklerde de Moğolca kelimeler Türkçeden alınmış olamazlar mı? Zira bugünkü Türkmencede *coğra-* fiili “bağış”ların türkü söylerken “ses kaynatmasını” ifade etmek için kullanılır. Bağışlar (halk ozanlar, türkücüler) gırtlak sesini kesik kesik çıkararak bir ritim oluştururlar. Buna halk dilinde *çok çok* > *cuk cuk* denir. Bu dilde kecinin melemesini anlatmak için de *çekre-* fiili kullanılır. Türkmencede ‘kaynayıp köpürüp taşmak’ anlamındaki *çoğ-* fiili de yansıma ifade ettiği gibi analogi yoluyla *coğra-* ile ilişkili olabilir.

Burada belirtilmesi gereken bir nokta da sonu +*Ir-* ya da +*Kİr-* ile biten yansıma sözcüklerin sonu ya genişleyerek, ya da eylemin anlamını pekiştirmek amacıyla +*İrA* (+*KİrA*) şekline dönüşebilir. Bunu daha sonra, *anğ* yansıma sözcüğü ile ilgili bölümde inceleyeceğiz.

Yukarıda açıkladığımız gibi, *ur-* ya da *vur-* yardımcı fiili hem Türkçede hem de Farsçada birleşik fiil yapmak için yaygın olarak kullanılır: *lâf ur-* = Fars. *lâf zâdân (zeden)* ‘öğünmek’; *dem ur-* = Fars. *dâm zâdân* ‘öğünerek anlatmak’; *gep ur-* > Özb. *gepir-* = Fars. *gâp zâdân* ‘laflamak, konuşmak’ v.b. gibi. Bu örneklerden, birleşik fiillerin yapımında kullanılan Türkçe *urmak*’ın Farsça karşılığının *zâdân (zeden)* olduğunu görüyoruz.

Farsça *zâdân* زدن = Türkçe *ur-*

Farsça *zâdân (zeden)* Türkçeyle kıyaslandığında çok az sayıda olsa da yansıma sözcüklerle birlikte de kullanılır: *dâd zâdân* داد زدن ‘bağırarak’, *fâryâd zâdân* فریاد زدن ‘feryat etmek’, *bûğ zâdân* بوق زدن ‘korna çalmak’ ve *cîğ zâdân* جیغ زدن ‘cıgırlık atmak’ gibi. Bu son örnek, yukarıda söz konusu olan ekin türe-

yişi hakkında bize ipucu veriyor. Buradaki *cîg* yansıma sözcüğü, Eski Türkçe'deki *çīk*'tan başka bir şey değildir. DLT'te, Besim Atalay bu sözcüğü *çık* şeklinde okumuş ve *çık et köreyin* örneğini 'çıt et de göreyim, sesini çıkar da göreyim' şeklinde açıklamıştır (Atalay, 1993: III, 130). Clauson bu sözcüğü uzun ünlü ile *çī:k* şeklinde okumuş (Clauson, 1972: 404). Bu, daha doğrudur; daha sonra bunu ses bilgisi açısından değerlendireceğiz. Bugün Türkmenenin Yomut agzında *çīk et-* 'ce' etmek' anlamına gelir (kaynak kişi: Yusuf Azmun). Kırgızcada da *çık et-* aynı anlamda kullanılır (Yudahin, 1945: 266).

Yukarıdaki açıklamalardan *çīk*, *cīk* ve Farsça *cîg* sözcüklerinin birer bağımız sözcük olduğu anlaşılıyor. Eğer bu örnekler *et-* yardımcı fiiliyle kullanılabiliyorlarsa onların *ur-* yardımcı fiiliyle de kullanılabileceklerini sanıyorum. Farsça *cîg zādān*'in Türkçesi *çīk urmak*'tır. Başka bir deyişle, Fars. *cîg* = Türk. *çīk* ve *zādān* = Türk. *ur-*. Yukarıda *gep ur-* > *gepir-* örneğinde olduğu gibi Türkçede *çīk* ile *ur-* birleşerek *çīkur-* dönüşmüş olabilir ve daha sonra bu sözcüğün birinci hecesinin uzun olduğu için bu tonsuz /k/ sesi iki ünlü arasında tonlularak /ğ/ sesine dönüşüp /k/ > /ğ/ ve *çīkur-* > *çīğur-* olmuş olmalı. Sözcüğün ikinci ünlüsünün, ünlü uyumu çerçevesinde düzleşip *çīğır* fiili ortaya çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu fiil günümüz Türkmenesinde yaygın olarak kullanılmakta ve 'çığlık atmak' anlamına gelmektedir. Türkçede ise ilk ünlü uzunluğunu yitirmiş, bir *çīğır-* fiili türemiştir.

Yansıma Sözcüklerin Sonundaki /k/ Sesinin Sadalılaşması

Burada Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmencede görülen bazı sözcüklerin ilk hecesinin sonundaki ünsüzün iki ünlü arasında sadalılaşması konusunu açıklamak yerinde olacaktır. Türkçede niçin *tat + ı* > *tadı*, *kap + ı* > *kabı*, *güç + ü* > *gücü*, *gök + ü* > *göğü* gibi örneklerde birinci hece sonundaki ünsüzlerin değiştiği, *kat + ı* > *kadı*, *çap + ı* > *çadı*, *üç + ü* > *üçü*, *kök + ü* > *kökü* gibi örneklerde ise değişmediği, gramer kitaplarında açıklanmaz. Mehmet Hengirmen ise bu konuda kesin kuralını koyuyor ve "Tek heceli sözcüklerin sonundaki sert ünsüzler, iki ünlü arasında yumuşamaz" diyor ve "*top: topu*, *çöp: çöpi*, *kaç: kaçı*, *süt: sütü*" gibi örnekler veriyor ve yukarıda gösterilenler gibi sayısı çok fazla olan örnekleri nedense dikkate almıyor (Hengirmen 2005: 83). Hengirmen'in verdiği örneklerden *süt* sözcüğünün ünlüsü aslında uzundur. Ancak Türkiye Türkçesinde nedense sondaki /t/ sesi /d/ olmamıştır. Hâlbuki Türkmencede *süyt + i* > *süydi* oluyor, Azerbaycan Türkçesinde *süt* sözcüğü ek alsa da almasa da (aşağıda başka örneklerde de göstereceğimiz gibi) *süd* şeklinde söyleniyor. Anadolu ağızlarında da *süt + ü* > *südü* şekli bulunmaktadır.

Bilindiği üzere Türkçedeki asli uzunluklar DLT'te de çift *elif* ya da çift *vâv* ile gösterilmiştir. Uzunluklar Oğuz grubunda Türkmencede korunmuştur.

Azerbaycan Türkçesinde de ilk hecede ünlüsü eskiden uzun olan sözcüklerin sonundaki ünsüzler, *ac* ‘aç’, *od* ‘ateş’, *ağ* ‘beyaz’, *gab* (*qab* şeklinde yazılıyor) örneklerinde olduğu gibi tonlu telaffuz edilmekte ve yazılmaktadır. Türkçede *ak* + *ar-* > *ağar-* olduğu halde *ağ* sözcüğü ile karıştırılmaması için *yumurta akı* deniyor. Yine Türkçede, *at* ve *ot* ile karıştırılmaması için de ‘isim’ ve ‘ateş’ anlamlarındaki sözcükler *ad* ve *od* olmuşlar.

Çāk, çīk ve Bunlardan Türeyen - çakılık, çığlık, çağır-, çığır-Sözcükleri

Çīk yansıma ismine +*lık* eki getirildiğinde Türkçede *çığlık* sözcüğü türeiyor. Kanaatimizce bu süreç şöyle gelişmiştir. Önce *çīk*’la +*lık* ekinin birleşmesinden *çīk-lık* türemiştir. Sonra bu sözcükte birinci /*k*/ ile // sesi arasında /*i*/ ünlüsünün türemesi sonucu *çīkılık* oluşmuştur (Bu ses hadisesini Türkmence’de daha sonra ele alacağımız *gīk*, *çāk* ve *sīk* yansıma sözcüklerine +*lık* eklendiğinde ortaya çıkan *gīkılık* ‘feryat, bağıрма’, *çākılık* ‘davet, çağırış’, *sīkılık* ‘ıslık’ örneklerinde görülmektedir). *Çīkılık* aşamasında birinci hecedeki uzun ünlüden sonra gelen /*k*/ iki ünlü arasında kaldığı için /*ğ*/ sesine dönüşmüş ve *çīğlık* türemiştir. Daha sonra bu sözcüğün vurgusuz orta hece ünlüsü düşerek *çīğlık* olduktan sonra Türkçede /*i*/ uzunluğunu kaybediyor ve *çığlık* türeiyor. Bu da Türkçede *çīk* yansıma sözcüğün var olduğunu ve yukarıda gösterdiğimiz gibi *ur-* yardımcı fiili ile birleşerek *çīkur-* > ... > *çığır-* fiilini meydana getirdiğini ve bu süreçte *ur-* yardımcı fiilinin, ekşerek, *ur-* > *-ür-*, *-ir-* / *-ir-* şeklindeki isimden fiil yapan bir eke dönüştüğünü gösterir. *Çığır-* fiilinin *çīk ur-* birleşik fiilinden geldiği kabul edilmemesi halinde *çığlık* kelimesinin nasıl oluştuğu sorusunun yanıtlanması gerekir. Halk dilinde, *çāk* şeklindeki yansıma sözcükten de ‘çığlık’ anlamında *çağlık* sözcüğü türemiş (Derleme Sözlüğü, 1993: III, 1037), *çāk-lık* > (ünlü türemesiyle) *çākılık* > (/ *k*/ sesinin biri uzun iki ünlü arasında ötümlüleşmesi sonucu) *çāğılık* > (vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesiyle) *çāğlık* > (Türkçede ünlü kısalmasından sonra) *çağlık* olmuştur. Elbette bu kelime *çığlık* sözcüğünün fonetik değişikliğe uğramasından da ortaya çıkmış olabilir.

Yukarıda geçen ve Bang’ın “*ba*, *ça* ve *hay* gibi köklere +*kur-* ~ + *kür-* ~ + *kır-* ~ + *kir-* ekinin getirilmesiyle ortaya çıktığını” söylediği *bakır-*, *çakır-* ve *haykır-* gibi örnekleri gözden geçirecek olursak her şeyden önce bu yansıma sözcüklerin sonunda mutlaka *k* sesi bulunduğunu belirtmemiz gerekir. Sonu /*k*/ ile biten bu sözcükleri iki gruba ayırabiliriz:

1. Eğer tek heceli yansıma sözcükleri *ünsüz* + *ünlü* + *ünsüz*’den oluşuyorsa, ünlüsü uzundur *bāk*, *çāk*, *çīk* gibi.

2. Eğer de sözcüğün *ünsüz*+ *ünlü*+ *ünsüz*+ *ünsüz* düzeninde bir fonetik yapısı varsa ünlüsü kısadır *çīnk*, *hayk*, *wañk*, *añk* gibi.

Çak yansıma sözcüğü DLT’te şu örnekte geçiyor: “*Ol anı urdı çak etmedi*” (O onu dövdü, çıt etmedi) (Atalay, 1993: I, 333). Aslında, yukarıda belirttiğimiz gibi *çāk* sözcüğü de *ur-* yardımcı fiili ile birleşerek *çākur-* fiilini oluşturuyor. Clauson bu fiili *çakır-* şeklinde gösteriyor ve “*çağır- / çağur- /çakur-*” şeklinde geliştiğini açıklıyor ve *çağır-*’ın *çakur-*’dan türediğini belirtiyor. Bu sözün *çāğır-* ve *çākır-* şekilleri olduğu gibi ‘ıslık çalmak’ anlamında da var olduğunu, Codex Cumanicus’ta da (horoz) ötmek’ kavramını karşılayan bir anlamı olduğunu yazıyor (Clauson, 1972: 410; Grønbech, 1942’den: 72). Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi *çağır-* fiili şu şekilde ortaya çıkıyor: *çāk ur-* > *çākur-* > *çāğur-* > (Tkm.’deki şekli) *çāğır-* > *çağır-*. Bu eylemin bugünkü anlamı ‘seslenmek, davet etmek’. Eskiden bu fiil ‘bağırarak, haykırmak’ anlamlarında kullanılmış. Aşağıda eski Türkçe metinlerde *çagır-* fiilinin ‘bağırarak, haykırmak’ anlamında kullanıldığı örnekleri veriyoruz:

Çünkü Mamil Yusuf’un yüzün görür

Beşir dapa dönübeni çağırur. چاغورور (Şeydayi, Yusuf ve Zeliha, XIII. yy)

Utanurun varmağa dedi, çağırdı چاغردی düştü; gördüm, ölmüş. (Yüz Hadis, XIV. yy) (Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, 1993: II, 789)

Yukarıda gösterdiğimiz, Anadolu ağızlarında var olan ‘çığlık’ kavramını karşılayan *çağlık* sözcüğünde de ‘bağırarak’ anlamı var.

Örneklerden de anlaşıldığı gibi *ur-* yardımcı fiilinin ekleşmesi olayı çok eskilere (13. yüzyıldan önceki bir döneme) dayanıyor ve *çāk urmak* > *çağır-mak* yani ‘bağırarak, haykırmak’ anlamında kullanılıyor. Bu anlamı Türkçede *türkü çağır-mak* sözünde de görüyoruz. Türkmencede *ezan okumak* yerine *azān çāğır-mak* denir (kaynak kişi: Yusuf Azmun). Bugün Türkiye Türkçesinde *türkü* ya da şarkı *söylemek* yerine *okumak* yaygın olarak kullanılmaktadır. “*Okumak*”ın Farsça karşılığı *خواندن hvāndān*’dir. Bu anlamı “şarkı okumak” için de kullanılır. Farsçada bu sözün ‘çağırarak, davet etmek’ anlamı da var. Bu anlamın karşılığı da Eski Türkçede *okumak*’tır. Farsçada ‘sofra’ anlamına gelen *خوان xvān* sözcüğü de semantik yönden ‘davet’ ile ilgili olmalı. ‘Sofra’ anlamında Pehlevicede de *xwān* var (Mackenzie, 1388/2009: 235). ‘Çağırarak, davet etmek’ anlamındaki *oku-*, DLT’te, *ol mini okıdı* (Atalay, 1993: III, 245) örneğinde kullanılmış; Kutadgu Bilig’de *oku-* fiilini şu dizide görüyoruz: *okıdı ilig bir kün ögdilmişig* (hükümdar bir gün Ögdülmüş’i çağırdı) (Arat, 1999: 628/ 6347. beyit). Anadolu ağızlarında da *oku-* ‘dügün, mevlit ve benzeri yerlere çağırarak’ anlamında kullanılır. Bu fiil kökünden türemiş *okundu* ya da *okuntu* ‘davetiye’ karşılığıdır. ‘Dügün çağırısı yapan kimse’ye de *okucu*, *okuntucu*, *okuyucu* ya da *okuyucu* denir (Derleme Sözlüğü, 1993: IX, 3275-3276). *Oku-* fiilinin kullanımında da Farsça ile Türkçe arasında paralellik olması ilginç.

Türkmencede ‘davet etmek’ anlamındaki *çağır-* fiilinin ismi olan *çağırış* yerine *çākılık* sözü kullanılır. Bu da yukarıda belirttiğimiz gibi *çāk-lık*’ta iki ünsüz arasında ünlü türemesiyle ortaya çıkmıştır, yani *çāk-lık* > *çāk-ı-lık* > *çakılık* olmuştur ve ‘davet, davetiye, çağırış’ anlamında kullanılır. *Çāk* isminden yapılan *çakılık* sözü *çağır-* fiilinin kökeninin *çāk* olduğuna tanıklık etmektedir.

***gāk, gīk, bōk ve sīk* Yansıma Seslerinden Türeyen Sözcükler**

Türkmencede *gāk* (< *kāk*) yansıma sözcüğü, hem ‘karganın çıkardığı sesi’, hem de ‘balgam sökmek, boğazı temizlemek için çıkarılan sesi ifade eder. Karga sesi için kullanılan *gāk*’tan türeyen *gākılda-* [karga] ‘ötmek’ anlamına gelir. *Gāk* eğer *ur-* fiili ile birleşirse *gāk ur-* > *gākur-* > *gāğur-* > *gāğır-* şeklindeki bir gelişme sürecinden sonra ortaya çıkan *gāğır-* Türkmencede ‘balgam sökmek, boğazı temizlemek’ anlamında kullanılır. Burada da yukarıdaki örneklerde olduğu gibi *ur-* yardımcı fiili *+ır-* şeklinde bir isimden fiil yapan eke dönüşmüştür. Buna göre, *gāğır-* fiilinin *gāk(ğ)* isim kökü ve isimden fiil yapan *+Ir-* ekinden oluştuğunu söyleyebiliriz. *Gāk* köküne *+lık* ekinin getirilmesiyle ortaya çıkan *gāk-lık* iki ünsüz arasında bir ünlü türemesiyle *gākılık* oluyor ve bu söz Türkmencede ‘balgam’ anlamına geliyor. ‘Boğazımı temizlemek’ anlamındaki *gāğır-*, aynı anlamla Memlûk Kıpçakçasında *kağır-* şeklinde de vardır (Öztopçu 2007: 267).

Yine Türkmencede *gīk* (< *kık*) bir bağırma sesini, bağırtıyı ifade eden yansıma sözcüğüdür. Türkmencede *gīk çik et-* ‘bağırıp çağırışmak, şamata yapmak’, *gīk-bāk* da ‘şamata’ anlamına gelir. *Çik*’tan nasıl *çığır-* fiili türediğini yukarıda göstermiştik. *Gīk ur-* da yukarıdaki örneklerde olduğu gibi birleşerek *gīkur-* olduktan sonra > *gīğur-* > *gīğır-* şeklinde bir değişimle ‘bağırarak’ anlamında *gīğır-* fiilini meydana getiriyor. Bu fiil aynı anlamda *kığır-* şeklinde Memlûk Kıpçakçasında da var (Öztopçu 2007: 267). Altun Yarık’ta da şöyle bir cümle var: *katıg ünin kığıra* (yüksek sesle bağırarak) (Kaya 1994: 64).

Ķīk > Tkm. *gīk* isim kökünün sonuna isimden isim yapan *+lık* eki getirildiğinde önce *gīkılık* sonra da ünlü türemesiyle ‘feryat, şamata’ anlamında *gīkılık* türüyor. Yukarıda gösterdiğimiz *gīk –bāk* örneğinde görülen *bāk* yansıma sözcüğünden de yukarıda gösterilen gelişme süreci çerçevesinde (*bāk ur-* > *bākur-* > *bāğur-* > *bāğır-*) Türkmençe *bāğır-* fiili türüyor, Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde bu sözcüğün kök ünlüsü uzunluğunu kaybederek *bağır-* oluyor.

Bö:k yansıma sözcüğü de *ur-* yardımcı fiili ile şu şekilde birleşiyor: *bö:k ur-* > *bö:kur-* > *bö:kür-* > (birinci hecedeki uzun ünlüden sonra gelen /k/ sesi

iki ünlü arasında /ğ/ sesine dönüşüyor) *bö:ğür-* > (Türkiye Türkçesinde uzun ünlü kısalıyor) *böğür-*.

Türkmencede *sık* yansıma sözcüğünün *ur-* yardımcı fiiliyle birleşmesinden sonra *sık ur-* > *sıkur-* > *sığur-* > *sığır-* şeklinde ‘ıslık çalmak’ anlamında *sığır-* fiili türüyor. Yine *sık*, isimden isim yapan +*LIK* ekini aldığı zaman *sıklık* ve bu sözcükten ünlü türemesiyle ‘ıslık’ anlamında *sıklık* türüyor.

Türkmencede *asğır-*, *üsğür-*, *tüyükür-* gibi Yapılar Hakkında

Türkçe *aksır-* ve *öksür-* fiilleri Türkmencede sırasıyla *asğır-* ve *üsğür-* şekillerindedir. Türkçe *aksır-* ve *öksür-* fiillerinin nasıl ortaya çıktığını anlamak zor; bir metatez olayıyla ilgili olabilir. Ancak Türkmence *asğır-* fiili şu şekilde ortaya çıkmıştır: *ask ur* > *askur* > (Türkmencede iki ünsüz bir ünlüden önce yan yana geldiğinde ikincisi sedalılaştır- bu durumda *sku* > *sğu* olmuştur; bu şekilde tonlulaşma hadisesi Anadolu ağızlarında da vardır) *asğır-* > (düzlük yuvarlaklık uyumu gereği) *asğır-* olmuştur. *üsk ur-* bileşik fiili de benzeri süreci izleyerek *üsk ur-* > *üskur-* > *üskür* (önceki örnekte olduğu gibi *skü* > *sğü* olması sonucu) *üsğür-* şeklinde ortaya çıkmıştır. Başka bir deyişle bu iki fiil sonunda /k/ sesi bulunan *ask* ve *üsk* yansıma sözcüklerinin *ur-* yardımcı fiiliyle birleşmesi sonucu türemiştir.

Türkçe *öksürük* sözü Türkmencede *üsğülewük* ’tür. Bu sözcük *üsk* yansıma sözcüğünün sonuna *-le-wük* ekinin getirilmesiyle şu şekilde türemiştir: *üsk-le-wük* > *üsklewük* > (/k/ ve /l/ ünsüzlerinin arasında ünlü türemesiyle) > *üskülewük* > (yukarıda açıklandığı gibi *skü* > *sğü* olması sonucu) *üsğülewük*. Buradaki *-le-wük* < *-le-gük* eki yansıma sözcüklere eklenir. Burada +*IA-* ekinin /k/ sesinden sonra gelmiş olduğu dikkati çekiyor. Çünkü bu ek isim kökünün *üsk* olduğunu gösteriyor. +*lewük* ekinin bir yansıma sözcüğü olan *cür*’ün sonuna getirilmesiyle de ‘düdük, futbol hakemi düdüğü’ anlamındaki *cürle-wük* sözü türemiştir. *Üskür-* > *üsğür-* ve *askır* > *asğır-* fiillerinin sırasıyla *üsk* ve *ask* yansıma sözcüklerinden türediğini göz önünde bulundurursak Türkçe *öksür-* ve *aksır-* fiillerinde ünsüzlerin yer değiştirdiğini kabul edebiliriz.

Tüfk yansıma sözcüğü de *ur-* yardımcı fiiliyle birleşerek *tükür-* fiilini türetiyor. Bu süreç Türkmencede daha kolay izlenebilir: *tüfk ur* > *tüfkur-* > *tüfkür-* > ortada telaffuz edilmesi zor olan /f/ sesinin /v/ sesine dönüşmesi (*tüvkür-*) ve bu sesin de düşmesiyle birinci /ü/ uzayarak *tüükür* > *tüyükür-* oluyor. Bu da Türkçede *tükür-* şeklindedir. Türkçede *tükür-* fiiline, fiilden isim yapan *-k* ekinin getirilmesiyle *tükürük* > *tükürük* ismi türetilirken, Türkmencede *tüfk* > *tüyk* yansıma ismine +*LIK* ekinin getirilmesiyle ‘tükürük’ anlamında *tüyk-lük* şeklinde nesne ismi ortaya çıkıyor ve iki ünsüz arasında ünlü türemesiyle *tüyükülük* türüyor. Buna göre Türkmencede *tüfk* = *tüyk* olduğu görülmektedir. *Tüfk* as-

lında sonuna küçültme ekli *tüfük* sözcüğünün ünlüsü düşmüş şekli olmalı. Zira Özbekçede *tükrük* için kullanılan sözcük *tupuk*'tur.

Aslında yukarıda *üsk* ve *ask* örneklerinde gösterdiğimiz gibi burada incelediğimiz yansıma sözcüklerinin hepsinin sonunda bir sonlanmayı belirleyen /k/ sesi vardır. Meselâ hiçkirmek sesi *hiç* değil, *hiçk*'tir. Türkçenin fonetik yapısına aykırı gibi görünüyorsa da böyle yansıma sözcükler vardır. Örnek olarak *hapşır-* fiilindeki sesin *hap* değil de *hapş* olduğu açıktır. Bu fiili *hapşır-* şeklinde değil de *hapş-ır-* şeklinde açabiliriz. Bu fiilin sonundaki +*Ir-* de *ur-* yardımcı fiilinin ekleşmesiyle ortaya çıkmıştır.

Yukarıda *ur-* ile birlikte kullanılan yansıma sözcükleri, yapıları itibarıyla ikiye ayırmıştık: Tek ünsüzle bitenler ve çift ünsüzle bitenler. Türkmence, yansıma sözcükler bakımından zengin bir dildir.

***piñk, ciñk, wañk, pişk* Şeklindeki Ses Yansımalarından Yapılan Fiiller**

Türkmencede *piñk* 'gülmesini bir süre tuttuktan sonra patlama şeklinde çıkaran birinin gülme sesini' ifade eder. 'Bu şekilde gülmek' için *piñk ur-* > *piñkur-* > *piñkır-* fiili kullanılır. Aynı şekilde yavru köpeğin acı acı çıkardığı ses *ciñk* şeklindedir. Türkmencede ağlamakta olan çocuğu susturmak için "*ciñkiñi çıkarma*" denir. Azerbaycan Türkçesinde bu ifade "*cingiriğimi çıxartma*" şeklindedir. Türkmencede yavru köpeğin acı acı havlamasını ifade etmek için *ciñk ur-* > *ciñkur-* > *ciñkır-* fiili kullanılır. Benzeri sesi bir köpek çıkardığında *wañk ur-* > *wañkur-* > *wañkır-* fiilinden yararlanılır. Türkmence 'sümkürmek' anlamındaki *pişğır-* da *pişk ur-* > *pişkur-* > *pişğır-* (Türkmencede /ş/ sesinden sonraki ses sedalılaştır, disimilasyona uğrar; *k* > *ğ* olur) gibi bir fonetik sürecin sonunda ortaya çıkar.

Karadeniz bölgesi ağızlarında da 'havlamak' anlamında *afğur-* fiili bulunmaktadır. Bu da *avk* > *afğ* şeklindeki Karadeniz ağızlarına uygun bir fonetik değişimden sonra *afğ ur-* > *afğur-* şeklinde ortaya çıkmış, *ur-* yardımcı fiilinin ekleşmesinden sonra ünlüsünün düzleşmemiş olduğunu gösteren bir örnektir. Başka bir deyişle, bu örnek, ekleşme sürecini ilk aşamada tamamlanmış olduğunu gösterir.

***añk ve böñk* Şeklindeki Ses Yansımalarından Yapılan Fiiller**

Añk da yüksek sesi, bağırtıyı ifade eden bir yansıma sözcüktür. *Anğ* yansıma sözcüğünden Kırgızcada 'ulumak, bağırarak' anlamındaki *anğ-ılda-* fiili türetilmiştir. Yine Kırgızcada *anğgıra-* "1. anırmak (eşek hakkında); nahoş sesler çıkarmak; 2. hayvan, ağzını geniş açmak, açık kalmak; 3. gayri meskûn olmak" şeklinde açıklanmış (Yudahin, 1945: 34). Burada üç değişik anlamı ifade eden bu fiil fonetik bir kargaşa sonucu değişmiş olmalı. Özbekçede de

h protezli *hangra-* (*hängrä-* şeklinde telaffuz ediliyor) ‘anırmak’ anlamında var. Bu da *anur-* fiilinin Kırgızcasını çağrıştırıyor. Ancak bu fiil Türkmencede *aññur-*, Azerbaycan Türkçesinde de *angır-* şeklinde var. Türkmencedeki şekli *añk ur-* > *añkur-* > *añkır-* > (ilerleyici benzeşme sonucu) *aññur-* şeklinde ortaya çıkmıştır. Azerbaycan Türkçesindeki *angır-* ise, *añk* > *añg* > *ang* ve *ang ur-* > *angur-* > *angır-* gibi bir süreci izleyerek oluşmuş olmalı.

Türkmencede yapı olarak *añk*’a benzeyen *böñk* yansıma sözcüğünden de aynı *kañur-(t)* fiilini ortaya çıkaran sürece benzeyen bir süreci takiben ‘böğüre böğüre ağlamak’ anlamında *böññür-* fiili şu şekilde türemiş olmalıdır: *böñk ur-* > *böñkur-* > *böñkür-* > *böññür-* (ilerleyici benzeşme sonucu). Bu sözcük Eski Türkçede ‘ağır bir şeyin düşmesiyle çıkan ses anlamında *böñg* şeklinde vardır (Atalay, 1993, III: 354).

kañ ve kağ Şeklindeki Ses Yansımalarından Yapılan Fiiller

Eski Türkçede *kañ* yansıma sözcüğü ‘kazın [ördeğin] çıkardığı sesi’ ifade ediyor. DLT’te *kaz kağ etti* şeklinde ‘kaz ses verdi’ anlamında bir örnek cümle de var (Atalay, 1993: III, 358). Türkmencede *kañ-ta-r-* > *gañ-ta-r-* fiili ‘atın dizginini eyerin ön kaşına bağlayarak boynunu gergin vaziyette bırakmak’ anlamına geliyor. Bu sözcüğün aynı anlamda Moğolcada da var olduğunu Hasan Eren, Ligeti’den aktarıyor. Hasan Eren ayrıca, muhtemelen Kumancadan Macarcaya geçmiş olan ‘yular’ anlamındaki *kantár* sözcüğünün, Slovakça, Lehçe, Sırpça gibi komşu dillere geçtiğini, ‘gem’ anlamındaki Almanca *Kandare* (< *kantare*) biçiminin de Macarcadan alınma olduğunu yazıyor (Eren, 1999: 208). Anadolu ağızlarında da ‘at başlığı, dizgin’ anlamlarında *qantarma* sözcüğü var (Derleme Sözlüğü, 1993: VIII, 2627). Azerbaycan Türkçesinde de ‘vücudunu hareket ettirmeden boynunu çevirip bak-’ anlamına gelen *qanrıl-* ve *qanrılıp bax-* fiilleri var. Kırgızcada da *kañ* isim kökünden türediği anlaşılan *kañğıra-* fiili ‘çılmak’ ve ‘büsbütün boş olmak’ demektir. Bu dilde *kañğır-*’ın anlamı da ‘yersiz yurtsuz dolaşmak’tır (Yudahin, 1945: 397). Bu iki fiilde boş olduğu için sesin yankılandığı, çınladığı bir mekân ile boşta geçen bir şahıs arasında ilişki olduğu anlaşılıyor. Bu yüzden de fiilin birinci şekli ya genişlemiş ya da fonetik değişikliğe uğramış bir fiil olarak algılanabilir.

Kañ gibi isimlerden fiil yapmak için genellikle *+ar-* eki kullanılır. Hâlbuki *kañur-* fiilinde *+ır-* eki kullanılmıştır. Bu durumda *+ar-* = *+ır-* olduğu düşünülürse *ka* ayırırken *kañ+ır* – şeklinde göstermek daha mantıklı olacak. Bu da *kañ ur-* birleşik fiilini ve ondan türeyen *kañur-*’ı akla getiriyor. Ancak bu fiilin ifade ettiği anlamda ses kavramı yok. Fakat *kañır* > Tkm. *gañır-* ve Türkçe *kanur-* fiilinin anlamında bir tarafa eğmek, kıvrırmak kavramı var. Bu fiilden türeyen *kañırak* > *kañrak* > Tkm. *gañrak* ‘koyun ve kuzularda ayağından tutmak için kullanılan ucu kıvrık değnek’ (Türmen Dilinin Sözlüğü 1962: 142)

demektir. Buna Yomut ağzında *gergenek* denir. *Gağrak* da Yomut ağzında ‘olta’ demektir (Bu satırların yazarı çocukluğunda *gañrak* ‘le balık tutardı). Türkmençe-Türkçe Sözlük’te *gañrak* sözcüğünün anlamı ‘çengel, kanca’ olarak verilmiştir (s. 224). Hâlbuki Türkmencede *çeñnek* sözcüğü, 1. çengel, kanca, 2. balık tutma âleti (olta) anlamlarında kullanılır (*Türkmen Diliniñ Sözlügi* 1962: 745).

Yukarıda *ur-* yardımcı fiilinin yansıma sözcüklerle birleşerek eklediğini gösterdik. *Kañ ur-* > *kañur-* > *kañur-* örneğinde de yansıma sözcüğünün *ur-* ile birleştiğini görüyoruz. Ancak türeyen *kañur-* fiilinin anlamında sesle, ya da yansıma ile bir ilişki kurulamıyor. Çünkü buradaki işitsel değil de kıvrım şeklinde görsel bir yansımadır. Buna göre de *kañur-* > *kanur-* ‘kaz sesini yansıtmakla’ değil ‘kaz boynunun görünümünü yansıtmakla’ bağlantılı bir anlam ifade ettiği düşünülebilir.

Kazdan bahsetmişken, DLT’te şöyle bir cümle var: *kaz kağ kuğ etti* (Atalay, 1993: III, 128) / *kaz kak kuk etti* (Atalay 1993: III, 130). Bu cümleleri Clauson *ka:z ka:ğ ko:ğ etti* ve *ka:z ka:k ko:k etti* şeklinde okuyor (Clauson 1972: 608). Bu yansıma sözcükler ‘kavurmak’ anlamındaki Eski Türkçe *kağur-* fiilini akla getiriyor. Bu fiil ‘kavurmak, ısıtmak, pişirmek’ anlamlarına, özellikle de ‘tahıl türünden yiyecekleri kavurmak’ anlamına gelir. Bu yüzden de fiilin *ka:k* ya da *kağ* şeklindeki yansıma sözcükten türemiş olması akla geliyor. Yani *kāk ur-* > *kākur-* > *kāğur-* > *kağur-* şeklindeki bir süreci izleyerek ortaya çıkmıştır. *Kağ ur-* ya da *kağ ur-* birleşik fiilinin içindeki yansıma sözcük, yiyeceklerin kavrulurken çıkardığı seslerinin, *kaz* ya da ördek sesini çağrıştırmasını ifade ettiği düşünülebilir. *Kağur-* daha sonra *ğ* > *v* şeklindeki bir ses değişmesi sonucu *kavur-* olmuş ve *ur-* yardımcı fiilini de gövdesinde korumuştur.

“*Süp*” yansıma Sözcüğünden *süpür-* Fiili nasıl türemiştir? Yansıma olmayan ya da somut olarak yansıma olmayan sözcükler de *ur-* yardımcı fiili ile birleşebiliyorlar. Bunların bazılarında da *ur-* ekleyebiliyor- yukarıda gösterdiğimiz *gep ur-* > *gepir-* örneğinde olduğu gibi. Türkçe *süpür-* fiilinin de *ur-* yardımcı fiili ile ilişkili olduğunu bu kelimenin Türkmençe varyantı olan *süpür-* > (Yomut ağzında) *sübür-* (*sübür-* şeklinde okunuyor) örneğinden öğrenebiliyoruz. Türkmencede uzun ünlüden sonra gelen /p/ sesini bir ünlü takip ederse, bu ses sadalaşır ve /b/ ile /v/ arasında bir sese (/β/ sesine) dönüşür. Bu fonetik durumdan *süpür-* kökünün *süp* olduğu anlaşılıyor. *Süp süp* sesi de *süpürme* eyleminin çıkardığı ses olarak algılanabilir. Buna göre, Farsçada *süpür-* karşılığı *چارو زدن* (*cārū zādān*) ise, bu Farsça fiilin Türkmencedeki karşılığı *süp ur-* > *süpür-* > *süpür-* olur. *Süpürge*’ye edebî Türkmencede *sübse* (okunuşu *süβse*) denir. Bu kelimeyi şöyle açabiliriz: *süp-se* > *süb-se*. Burada ki *süp* ses adına eklenen isimden isim yapan +sA eki alet ismi yapar: *garınsa* ‘hayvanların karnını örtmek için kullanılan örtü’, *yelinse* ‘dana emmesin diye

ineklerin memesini kapatan örtü' v. b. gibi örneklerde olduğu gibi. Bu örnek, kelimenin kökünün *süp* şeklinde bir yansıma ismi olduğunu gösterir. Aksi halde bu ismin sonuna +Ir- şeklinde isimden fiil yapan ek getirmek mümkün değildir. Yukarıdaki Farsça *cārū zādān* birleşik fiili, *süpür-/süpir-* fiilinin *süp ur-* birleşik fiilinin *ur-* yardımcı fiilinin ekleşmesiyle oluştuğu konusunda ipucu vermektedir.

Sonuç

Türkmencede /k/ ya da /ñk/ sesiyle biten birçok yansıma ifade eden isim var. Bu isimlerin sonuna da +*llk* eki getirilerek başka isimler yapılıyor: *çāk+lık* > *çākılık* 'davet'; *ğīk+lık* > *ğīkılık* 'bagırtı, şamata'; *sīk+lık* > *sīkılık* 'ıslık' gibi. Eski Türkçede 'ses, feryat' anlamına gelen *çık* ya da *çīk*, bugün Türkmencede *cīk* şeklinde kullanılır. *Çīk*'tan *çīkılık* > *çığlık* türüyor. Buna göre *çāk* ve *çīk*'ten türüyen *çağır* ve *çığır* fiillerinin sonundaki ek +*kIr-* değil, +*Ir-* olmalı. Bu ekin de *ur-* yardımcı fiilinin fonetik değişikliğe uğrayarak ortaya çıktığını düşünebiliriz. Farsça *cīg zādān* 'çığlık atmak' ve *gāp zādān* 'konuşmak, sohbet etmek' sırasıyla *çığır-* ve Özbekçe *gāpir-* fiillerinin karşılıklarıdır. Bu birleşik fiillerdeki *zādān*, Türkçe *ur-* yardımcı fiilinin karşılığıdır. Bunu açıklarken Farsçanın etkisinden söz etmiyorum. Farsçada *zādān* yardımcı fiilinin birleşik fiillerde kullanılması nispeten yeni bir durumdur. Orta Farsçada bu kullanım görülmemektedir.

Bu çalışmada yapılmak istenen uzun süredir kabul gören +*kır-* ekini reddetmek değil de Türkmencedeki bazı dil bilgisi ile ilgili gerçekleri ortaya koyarak meseleye farklı bir bakış açısı getirmektir. Ele adığım yansıma sözcüklerin hepsi /k/ ya da /ñk/ ile bitiyor. *Dank* ve *zınk* gibi örneklerin sonunda da /ñk/ sesi var. Yukarıdaki örneklerde gösterilen /k/ ve /ñk/ sesleriyle biten yansıma sözcüklerin sonuna gelen +*Ir-* eki isimden fiil yapan ek olamayacağına göre, yukarıda açıklanan örnekler esasında *ur-* yardımcı fiilinin ekleşmiş şekli olabilir.

Kaynakça

- ARAT, Reşit Rahmeti (1999), *Kutadgu Bilig*. Ankara: TDK Yayınları.
- ATALAY, Besim. (1993), *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Azərbaycança- Rusça Lüğət*. (1985), Baku: Azərənəşr.
- BANG, W. (1919), *Vom Köktürkischen zum Osmanischen. Vorarbeiten zu einer vergleichenden Grammatik des Türkischen, 2. Mitteilung: Über einige schallnachahmende Verba*. Berlin.
- BURAN, Ahmet. (1999), "Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni". 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı* 1996: 207-224.

- CLAUSON, Gerhard. (1972), *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- DENY, Jean. (1941), *Türk Dili Grameri* (Çev. Ali Ulvi Elöve), İstanbul: Maarif Matbaası.
- Derleme Sözlüğü*. (1993), Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, Marcel.(1991), *Old Turkic Word Formation*. Wiesbaden.
- EREN, Hasan. (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara.
- ERGİN, Muharrem. (1962), *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Yay.
- GRØNBECH, K. (1942), *Komanisches Wörterbuch*. Kopenhagen.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1984), *Türk Dilinde Fiiller*. İstanbul: Cönk Yayınları.
- HENGİRMEN, Mehmet (2005), *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- KAYA, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk*. Ankara: TDK Yay.
- MACKENZİE, David Neil (1388/2009), *A Concise Pahlavi Dictionary*, (Farsçaya çev. Mir-Fahrâyi, Mehshid), Tahran: Pejuheşgah-e Ulum-e Ensani ve Motale'at-e Ferhengi.
- ÖZTOPÇU, Kurtuluş (2007), "Kısa Memlûk Grameri". *Andreas J. E. Bodrogligeti Armağanı*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları. 17: 249-282.
- RAMSTEDT, G. J. (1951), "Über onomatopoeische Wörter in den altaischen Sprachen". *Journal de la Societe Finno-Ougrienne*. Helsinki. 55.
- RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuh eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*. Helsinki.
- RÄSÄNEN, M. (1949), "Materialen zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen". *Studia Orientalia Helsinki*. XV.
- SARI, M. (1982). *Arapça-Türkçe Lûgat*, İstanbul. Bahar Yayınevi.
- SEVORTYAN, E. V. (1962), *Affiksı glagoloobrazovaniya v Azerbaycanskom Yazıke*. Moskova.
- ŞÇERBAK, A. M. (1971), "O morfologičeskom sostave obraznih glagolov tipa bakyr-, çakyr-, haykyr-". *Sovetskaya Turkologiya*. Baku. 3: 8-12.
- Şeyh Süleyman Efendi (1298), *Lugat-i Çagatay ve Türkî-i Osmani*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*. (1993), Ankara: TDK.
- TEKİN, T. (2003), "On the Structure of Altaic Echoic Verbs in (-KırA), Makaleler I, Alta-yistik, pp 149-182, Ankara.
- TEKİN, T., ÖLMEZ, M. (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg.
- TEKİN, T.(2003), "Turkic **yurt** = Mongolian **nutug**", *Makaleler I, Altayistik*, pp 377-381, Ankara: Grafiker Yayınları.
- TEKİN. T. (2006), *Orhon Yazıtları*, Ankara, TDK.
- Türkmen Dilining Sözlügi* (1962), Aşgabat: Türkmenistan SSR İlimlar Akademiyası.
- Uzbek Tilining İzohli Lugati* (UTİL) (1981), Moskova: Uzbekiston SSR Fanlar Akademiyası, A. S. Puşkin Nomidagi Til va Adabiyot İnstitutu. Yudahin K. K. (1945), *Kırgız Sözlüğü* (Çev. Abdullah Taymaz), Ankara: TDK.

